

УДК 316.334.55
316.342.2
314.745.25

ІРИНА ПРИБИТКОВА,

доктор економічних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу соціальних структур Інституту соціології НАН України

Парадокси радянського класоутворення: поява та ліквідація класу куркулів як синхронний процес

Анотація

Автор використовує архівні документи в дослідженні масової насильницької колективізації селянських господарств у СРСР у 1930-х роках ХХ століття. Зокрема, проаналізовано законодавчі акти, що регламентують їх класифікацію і вирішення з-поміж них куркульських за низкою ознак. Документи свідчать: ліквідація куркульства як класу супроводжується масовим виселенням репресованих селян у віддалені малообжиті райони країни і створенням там мережі колонізаційних селищ. Конфіскація майна відсувається на другий план, пріоритетного значення набуває завдання забезпечення народного господарства примусово використовуваною дешевою робочою силою.

Ключові слова: колективізація, куркульство як клас, конфіскація майна, депортація, колонізаційні селища, примусове використання робочої сили переселених селян

Більшовицьке керівництво СРСР в аграрному питанні завжди орієнтувалося на колективні форми господарювання, конче непопулярні серед селянства. Колективізація відбувалася повільно: у 1918 році (станом на 1 червня) вона охоплювала лише 0,1% усіх господарств у країні, у 1927-му — 0,8%, у 1928-му — 1,7%, до середини 1929-го — 3,9% [Сельскохозяйственная энциклопедия, 1971]. Для пришвидшення цього процесу в січні 1930 року було ухвалено постанову ЦК ВКП(б) “Про темп колективізації та заходи з допомоги держави колгоспному будівництву”. Цей рік увійде в радянську

історію під назвою року “Великого перелому”. Він поклав початок масовій насильницькій колективізації, на яку буде спрямовано всю потужність партійних, державних і каральних органів країни Рад.

Політика суцільної колективізації в СРСР наразилася на масовий жорстокий опір з боку селянства. Керівництво країни кваліфікувало його як “куркульське повстання” і запустило машину репресій, було ініційовано кампанію з розкуркулювання, мета якої була позначена дуже чітко: куркульство як клас має бути ліквідоване. Кампанія ця розтяглася на багато років і являла собою ніщо інше, як політику державного терору проти селянства, що вилася в масове руйнування індивідуальних господарств із висилкою селян і конфіскацією їхнього майна.

Колективізація як політика державного терору в СРСР у 1930–1950 роках

Хто ж такі куркулі?

Поняття “куркуль” спершу означало сільського торговця-перекупника, який займався переважно скупкою і перепродажем зерна. Пізніше куркулями почали називати заможних селян, котрі в доволі широких масштабах застосовували найману робочу силу у своїх господарствах. Напередодні Жовтневого перевороту 1917 року таких у Росії налічувалося близько 3 мільйонів. Вони володіли 80 мільйонами гектарів сільськогосподарських угідь, а в середньому в одному такому господарстві на початок 1918 року перебувало в користуванні 26 гектарів земельних угідь. Проте середній розмір решти селянських господарств не перевищував 2–3 гектарів [Тихонов, 1990].

До 1929-го поняття нового радянського “куркуля” залишалося вельми розпливчастим, що створювало неабиякі труднощі для боротьби місцевої влади із класовим ворогом. Щоб полегшити їм успішне виконання завдання, керівництво країни ухвалює у 1929 і 1930 роках два законодавчі акти, що регламентують класифікацію селянських господарств і виокремлення з їх числа куркульських за низкою ознак.

Постановою РНК СРСР від 21 травня 1929 року до куркульських господарств були віднесені ті, що мали принаймні одну із таких ознак:

- систематичне застосування найманої праці в сільському господарстві, кустарних та інших промислах;
- наявність у господарстві млинів, маслоробні, крупорушки, шерстобитки, плодо- чи овочесушарки або іншого підприємства із механічним двигуном;
- здавання у найм помешкання, або устаткування, або підприємства постійно чи сезонно;
- систематичне здавання у найм сільськогосподарських машин із механічним двигуном;
- заняття торгівлею, лихварством, комерційним посередництвом [Тихонов, 1990: с. 186].

Постанова РНК від 30 січня 1930 року “Про ознаки куркульських господарств, у яких має застосовуватися кодекс законів про працю” ще більше

ужорсткішувала наведену вище класифікацію. До числа ознак включається “отримання інших нетрудових доходів, у тому числі доходів служителів культу” [Тихонов, 1990]. Місцеві органи влади набувають право на власний розсуд доволіно використовувати додаткові ознаки й на їх підставі розкуркулювати селянські господарства. При цьому *в постанові зазначалося, що чверть майна розкуркулених передається в користування виконавців цієї злочинної акції. Грaбіжницький характер розкуркулювання, за задумом Сталіна, мав зруйнувати селянську єдність, розкласти селянську громаду зсередины й тим самим зломити її спротив політиці колективізації.*

Можливостей для довільного віднесення селянина до “куркульського класу” було більш як достатньо. Їх було так багато, що практично будь-яке селянське господарство могло бути розкуркуленим. Найпоширенішою ознакою належності до ворожого куркульського класу слугував рівень заможності селянина. Наявності двох корів або двох коней у господарстві, незалежно від кількості членів селянської сім’ї, було достатньо для рішення про її висилку.

Селяни всіма можливими й неможливими способами намагалися уникнути розкуркулювання. Так, ще у 1928–1929 роках власники великих господарств стали розподіляти їх між членами сім’ї, відокремлюючи, як правило, своїх синів в окремі господарства. Уряд негайно видає заборону на поділ господарств, а органам статистики суворо забороняється реєструвати нові господарства.

Найбільш далекоглядні, розпродавши своє майно, бігли до міста: у 1929–1930 роках, за оцінкою істориків, понад 200 тисяч призначених до розкуркулювання сімей (або близько 1 млн осіб) знаходять прихисток у містах [Советское крестьянство, 1970: с. 239]. Уряд негайно реагує: у лютому 1930-го ЦВК і РНК СРСР ухвалюють спеціальну постанову “Про заборону самовільного переселення селянських господарств і розпродажу ними майна”. Економічний зміст колективізації сільського господарства як аграрної реформи дедалі більше розвивається й *на перший план виходить політичне завдання знищення куркульта як класу. Проте насправді відбувається планомірне знищення села як величезної суспільної сили, перетворення селянства на декласовану масу безправних рабів.*

Завдається потужний удар по сільськогосподарській кооперації. Циркулярний лист ЦК ВКП(б) від 24 вересня 1930 року наказує найрішучіше класти край усім спробам “підмінити організацію артільей сільськогосподарськими кооперативними товариствами”. А отже, якщо такі поки зберігаються десь унаслідок “слабкого колгоспного руху, вони мають переростати в колгоспи” [КПСС в резолюціях, 1984: с. 215]. У серпні 1931-го ухвалено нову постанову ЦК ВКП(б) “Про темпи подальшої колективізації і завдання укрупнення колгоспів”, що містить вимогу завершити колективізацію в усіх регіонах країни у 1932–1933 роках [КПСС в резолюціях, 1984: с. 338].

Розкуркулене селянство було розділено на три групи. Перша з них була представлена “контрреволюційним куркульським активом”. Долю цієї групи вирішували суди, справи представників “контрреволюційного куркульського активу”, як правило, фальсифікувалися. Їх за рішенням суду або розстрілювали, або запроторювали до таборів. До другої групи були відне-

сені заможні куркулі. Вони підлягали висилці разом із сім'ями у віддалені місцевості для роботи на лісозаготівлях, у шахтах, рудниках і кар'єрах або на інших, таких само важких видах робіт. До третьої групи були включені всі інші куркулі й так звані підкуркульники — середняки, бідняки та навіть батраки, спіймаї на прокуркульських і антиколгоспних настроях і діях. Представників третьої групи називали ще адміністративно висланими. У них відбирали майно, і вони разом із сім'ями виселялися з рідних сіл у спеціально відведені місця в цьому ж районі або за його межами. Розкуркулені з числа включених до другої та третьої груп виселялися за рішенням місцевої влади. Звіти про розкуркулювання передавалися в партійні органи.

“Ліквідацію куркульства як класу” здійснювали поетапно. Перша хвиля масових висилок селян із конфіскацією майна, що їм належало, прокотилася країною у 1930-му. Для “упорядкування” цього процесу колегією Наркомзему РСФСР затверджується Інструкція про куркульські поселення від 1 квітня 1930 року (протокол № 33, пункт 8) і розсилається на місця як керівництво до дії. Наведу лише невеликий фрагмент із цього документа: “При виселенні куркульських господарств із районів суцільної колективізації... створювати селища в розмірі, що його визначає комісія в кожному окремому випадку, але не менш як 20 і не більш як 100 дворів... Селища мають розташовуватися... поза прикордонною смугою, за можливості далеко від розташування залізниць, шосейних і водних шляхів...” [РГАЭ, s.a.]. Репресивна машина поступово набирала обертів. Друга хвиля депортацій куркулів, значніша за масштабами і безжальніша за формами здійснення, накриває країну у 1931–1932 роках. Конфіскація майна відсувається на другий план, *пріоритетним стає завдання забезпечення народного господарства дешевою, примусово використовуваною селянською робочою силою.*

Депортації куркулів як складова державної політики спецколонізації

Виселення селян стає не тільки мірою залякування і карою за спротив урядовій політиці колективізації. Депортації мають і суто прагматичні цілі. Вони стають складовою державної політики спецколонізації: освоєння необжитих і малообжитих районів країни та їхніх природних ресурсів шляхом створення там мережі колонізаційних селищ із бранців в'язниць і таборів, а також із висланців. У постанові РНК РРФСР від 18 серпня 1930 року “Про заходи щодо проведення спецколонізації в Північному і Сибірському краях і Уральській області” так прямо й було написано: “Визнати необхідним при проведенні спецколонізації: а) максимально використовувати робочу силу спецпереселенців на лісорозробках, на рибних та інших промислах у віддалених районах, що гостро потребують робочої сили, і б) у сільському господарстві влаштовувати лише тих переселенців, робоча сила яких не може бути використана на лісорозробках і промислах” [ЦГАОР, s.a.].

Для надання депортаціям селян правових засад ЦВК і РНК СРСР 1 лютого 1931 року ухвалюють постанову “Про надання крайовим (обласним) виконкомом і урядам автономних республік права виселення куркулів за межі районів суцільної колективізації сільського господарства” [Известия,

1931]. Переважну більшість депортованих спрямовують на спецпоселення. Решта стають “ссылными” (відправленими в заслання на певний термін), “ссылнопоселенцями” (відправленими на заслання навечно) або “административно высланными”. Депортація на спецпоселення дістає назву “куркульського заслання” (або “трудового заслання”) і саме під цією назвою фігурує в документах.

11 березня 1931 року рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) створюється спеціальна комісія під орудою заступника голови Раднаркому СРСР А.Андреева і ще двох членів — Г.Ягоди та П.Постишева. На цей орган покладається “спостереження і керівництво роботою з виселення і розселення куркулів першою чергою з метою регіонального використання їхньої праці у різних галузях економіки”.

Забезпечення заявок господарських наркоматів і відомств на робочу силу спецпереселенців¹ стає черговою проблемою, що розглядалася на засіданнях комісії. Таким чином, саме потреби економіки і заявки відомств від 1931 року почали справляти спершу суттєвий, а пізніше й вирішальний вплив не тільки на терміни і масштаби кампаній з виселення селян, а й на територіальний розподіл їх у регіонах Крайньої Півночі, Східного та Західного Сибіру, у республіках Центральної Азії. У довідці Відділу зі спецпереселенців ГУЛАГ ОДПУ під назвою “Зведення про виселене куркульство у 1930–31 роках” йшлося, що в цей період було виселено (із відправленням на спецпоселення) 381 026 сімей. До початку 1933 року, коли виселення куркульства було головним чином завершено, у місцях “не надто віддалених” налічувалося 1 317 022 особи [КПСС в резолюціях, 1984].

У своїй діяльності комісія спирається на апарат органів ОДПУ. Центральні та крайові (обласні) комісії зі спецпереселенців, попри свій формальний між(над)відомчий статус, контролюються і спрямовуються керівництвом ОДПУ. Роль останнього в системі державних органів від початку 1930-х років швидко зростає: крім своїх звичайних функцій, окреслених положенням про ОДПУ, воно концентрує у своїх руках вагому масу осіб, позбавлених волі, й тим самим стає володарем найціннішого економічного ресурсу — дешевої робочої сили таборів і спецпоселень.

На початку 1930-х років ОДПУ перетворюється на потужне економічне відомство із власною розвиненою інфраструктурою. У боротьбі за право розпоряджатися особами, позбавленими волі, ОДПУ має куди далекоглядніші плани, ніж звичайне постачання робочої сили іншим наркоматам і відомствам. Саме у надрах комісії народжується ідея колонізації Півночі силами засланих та ув'язнених. Її формулює ще у квітні 1930-го Г.Ягода, майбутній шеф НКВС у період масових репресій в СРСР другої половини 1930-х років.

Таким чином, потоки примусової міграції селянства вже у 1931-му цілком свідомо спрямовує і регулює ОГПУ з урахуванням цілей і завдань економічної (колонізаційної) політики, у втіленні якої значення цього відомства невпинно зростає. Відтепер у балансі робочої сили, необхідної

---

¹ До 1934 року відправлені в “куркульське заслання” селяни називалися спецпереселенцями, у 1934–1944 роках — трудопереселенцями, від 1944 року — спецпоселенцями. Усі три терміни є синонімами.

для освоєння північних і східних територій країни, депортоване селянство, або так званий спецконтингент, відіграє важливу, а в реалізації низки народногосподарських програм і вирішальну роль.

До липня 1931 року розселенням, працевлаштуванням та іншими питаннями, пов'язаними зі спецпереселенцями, опікувалися крайові та обласні виконкоми. Згідно із постановою РНК СРСР від 1 липня 1931 року “Про влаштування спецпереселенців” адміністративне управління, господарський устрій і використання їх цілковито передають ОДПУ. У структурі ГУЛАГу, який до 1934-го входив до системи ОДПУ, а від 1934-го — до системи НКВС, створюється Відділ трудових поселень, відповідальний за нагляд, облаштування, господарсько-побутове обслуговування й використання праці виселених куркулів. У липні 1938 року в системі ГУЛАГу функціонували 150 районних і 800 селищних комендатур, створених для адміністративного обслуговування 1741 трудового поселення. Утримання їх здійснювалося за рахунок 5% відрахувань (до серпня 1931-го — 25%, до лютого 1932-го — 15%) із заробітної плати трудовоселенців, зайнятих у господарських операціях. За постановою РНК СРСР № 174с від 16 серпня 1931 року на витрати з переселення й облаштування спецпереселенців було виділено 40 млн карб. Судячи з того, яким жалюгідним було існування спецпереселенців у перші роки життя в “куркульському засланні”, ця сума була просто мізерною.

Контингент спецпоселенців поповнювався щорічно, проте його чисельність була значно нижчою за кількість запроторених до “куркульського заслання”. Висока смертність виселених селян під час транспортування й у перші роки життя на спецпоселенні, а також масові втечі були головними причинами високого міграційного обігу цієї категорії депортованих. На початку й у середині 1930-х років мав місце і зворотний процес — звільнення селян із “куркульського заслання”. Так, у 1934–1938 роках було звільнено 31 515 осіб як “неправильно висланих”, а 33 565 передано на утримання. Тисячі людей звільнялися в зв'язку з направленням на навчання, після взяття шлюбу з нетрудопереселенцями та з інших причин. Проте розміри звільнення були незначними й не змогли істотно вплинути на зменшення контингентів “куркульського заслання”.

Загалом чисельність прибулих до місць “куркульського заслання” разом із народженими там дітьми й особами, яких повертали після втечі, упродовж 1932–1940 років досягла 2 176 600 осіб. На 31 грудня 1940 року число спецпоселенців із контингенту депортованих селян сягало 930 221.

Післямова

Репресії, розпочаті у рік “Великого перелому”, призвели до приголомшливої динаміки колективізації у країні в подальші роки. Вона була такою: 1930 — 23,6% селянських дворів вступили до колгоспів; 1931 — 52,7%; 1932 — 61,5%; 1934 — 71,4%; 1935 — 83,2%; 1936 — 90,5%; 1937 — 93,6%; 1940 — 96,9% [Сельскохозяйственная энциклопедия, 1971: с. 87].

Технологія насильства, вдосконалена в перебігу виселення куркульства, згодом буде застосована при депортаціях населення, здійснюваних за

національною ознакою. Із запровадженням 1933 року паспортної системи та наданням населеним пунктам у 100-кілометровій прикордонній смузі статусу режимних із них починають виселяти десятки тисяч “неблагонадійних елементів”. Активна фаза “зачищення державного кордону” у 1934–1937 роках буде здійснюватися органами НКВС. Це покладе початок депортаціям населення за національною ознакою і буде у 1930–1950-х роках складовою сталінської національної політики. Виселених прирівняють до куркулів, і вони набудуть статусу спецпоселенців або адміністративно виселених. Злочинні насильницькі переселення мільйонів людей та окремих народів залишать нам у спадок деформовані й обтяжені взаємною недовірою міжнаціональні відносини.

Глосарій

РНК СРСР (Рада народних комісарів СРСР) — у 1917–1946 роках вищий виконавчий і розподільчий орган державної влади СРСР. У березні 1946-го перетворений на Раду Міністрів СРСР.

ЦВК СРСР (Центральний виконавчий комітет СРСР) — у 1922–1938 роках вищий орган державної влади СРСР.

ЦК ВКП(б) (Центральний комітет Всесоюзної комуністичної партії більшовиків) — вищий орган комуністичної партії в СРСР до 1952 року. На XIX з’їзді перейменований у ЦК КПРС (Центральний комітет Комуністичної партії Радянського Союзу).

Політбюро ЦК ВКП(б) (Політичне бюро ЦК ВКП(б)) — уперше було створено у жовтні 1917 року для політичного керівництва Жовтневим переворотом. Як постійний орган почало функціонувати від 1919-го. У 1952–1966 роках існувало як Президія ЦК КПРС. Обирилося Центральним комітетом для керівництва роботою партії.

Наркомзем СРСР (Народний комісаріат землеробства СРСР) — у 1917–1946 роках — центральний орган державного управління сільським господарством. У 1946-му перетворений на Міністерство сільського господарства.

ОДПУ (Об’єднане державне політичне управління при Раді народних комісарів СРСР) — у 1923–1934 роках орган з охорони державної безпеки в СРСР. У 1934-му було перейменовано у Головне управління державної безпеки і включено до НКВС.

НКВС СРСР (Народний комісаріат внутрішніх справ) — створений у 1934 році.

ГУЛАГ НКВС СРСР (Головне управління таборів Наркомату внутрішніх справ СРСР). Станом на 1 березня 1940 року ГУЛАГ об’єднував 53 табори із безліччю табірних відділень, 425 виправно-трудова колонії і 50 колоній для неповнолітніх. У березні 1940-го в системі ГУЛАГ діяли 90 “будинків немовляти”, в яких утримувалися 4595 дітей, чії матері були ув’язненими.

Джерела

Известия. — 1931. — 2 февр.

КПСС в резолюциях. — 9-е изд. — М.: Политиздат, 1984. — Т. 5.

РГАЭ. — Ф. 7486. — Оп. 37. — Д. 122. — Л. 135.

Сельскохозяйственная энциклопедия. — 4-е изд. — М., 1971. — Т. 3. — С. 87.

Советское крестьянство. Краткий курс истории (1917–1969). — М., 1970. — С. 239.

Тихонов В. Ликвидация класса / В. Тихонов // СССР: Демографический прогноз. — М., 1990. — С. 186.

ЦГАОР (Центральный государственный архив Октябрьской революции). Коллекция документов.